

ӨНІРЛІК ЖҮЙЕЛЕРДІҢ НАРЫҚТЫҚ ОЙЫСУЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТҰРМЫС САПАСЫ

Әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің қазіргі таңдағы қадамдары адамдардың қоғамдағы жағдайымен, бүкіл халықтың және жеке алғандағы әр адамның тіршілік әрекетімен және өмірін қамтамасыз етумен байланыстырылады. Бүкіл әлем бойынша қазіргі кездегі басты назар, экономикалық басымдылықтан әлеуметтік даму мақсаттарына, экономикалық нәтижелерден адамдардың қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қарай ойысуда. Әлеуметтік бағдарлылықпен бірге, адам – экономикалық мақсаттарға жету үшін емес, экономика адамның даму мүддесіне қызмет етуі тиіс, сондай-ақ, адам – мемлекеттік қауіпсіздікті сақтандыру үшін емес, мемлекет – адамның мүддесін қамтамасыз ету үшін барлық қоғамдық күштерді шоғырландырылуы қажет. Қазіргі таңда мұндай қарым-қатынас мемлекеттік-нормативтік негіздерге құрылатын, дамыған экономикалық жүйелерде қалыптасатын әлеуметтік мемлекет аясында нақты жүзеге асырылуда. Әлеуметтік мемлекет макроэкономи-

калық және әлеуметтік үдерістерді ұйымдастырушы және реттеуші рөлін атқарады.

Елімізде болып жатқан нарықтық өзгерістердің қазіргі кезеңі тұрмыс сапасының және тұрғылықты ортасының әлемдік стандарттарын қамтамасыз етуші, әлеуметтік бағдарланған көп секторлы экономикасы бар ақпаратты-индустриалды қоғамға қарай жылжуына ықпал ететіндей, елдің әлеуметтік-экономикалық даму қорларын белсенді түрде іздестірумен сипатталады. Оны құру инновациялық жетістіктерді қабылдаудың жеткілікті деңгейінің және оларды жетілдіру қабілеттілігінің болуын қарастырады және басқа елдермен бейбіт қызметтестік пен тең дәрежелі серіктестік қатынасында болуға мүмкіндік береді. Осы ізденістің бағыты тіршілік әрекеті мен тіршілікті қамтамасыз ету салаларының қызмет етуінің құрамдас бөлігі болып табылатын, ұдайы өндіріс үдерістері саласында кең таралуы мүмкін [1].

Негізінде экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, мәдени, рухани этникалық және этикалық бағдар қаланған, халықтың өмірлік өлшемдерін арттыру қажеттілігінен туындаған нарықтық өзгерістер туралы ауқымды түсінікпен қатар, әлемдік кеңістікте орын алатын халықтың тұрмыс сапасы деңгейін арттыруды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Қалай болғанда да, стратегиялық құжаттарда соңғы уақытта елімізде тұратын азаматтардың әл-ауқатының жоғары көрсеткіштеріне ұмтылғандығын атап көрсетуге болады.

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі таңда тұрмыс сапасы мәселесін алға қою өте орынды және мақсатқа сай, өйткені, бұл факторларды анықтауға даму мақсаттарының негізін қалайтын жағдайларға, оған қол жеткізудің басты міндеттеріне, және жағдайларын қалыптастыруға, сондай-ақ мақсатты нұсқауларға біртіндеп жету кезінде басшылыққа алатындай, ұстанымдарды шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Ең алдымен тұрмыс сапасының артуы, өмір сапасын, тұрмыс қажеттілігін қамтамасыз ететін материалдық әл-ауқатымен қоса алғандағы барлық элементтерінің үйлесімді болуы, екіншіден, тіршілік әрекетін және өмір қабілеттілігін қалыптастыратын әлеуметтік қажеттіліктерді жүзеге асыру, үшіншіден, адамның экологиялық тепе-теңдікті беретін орнықты ортада өмір сүруі және төртінші, жеке адамның өмірлік барлық талаптарын қанағаттандыру мүмкіндігіне деген сенімділігін қарыптастырады. Біріншісі, ұлттық экономика дамуы экономикалық өлшемдерге негізделетіні айқын, егер макродеңгейді алатын болса немесе мезо деңгейді қарастырғанда, аймақтық жүйелердің шаруашылық жағдайы негіздеріне сүйенеді. Экономикалық әрекет халықтың тұрмыс қажеттілігін жүзеге асыруға, сонымен қатар, олардың мұқтаждықтарын да шешуге мүмкіндік береді. Екіншісі іс жүзінде, шаруашылық үдеріске тартылған адамдардың және оған қатыспайтын тұлғалардың еңбек қабілеттілігін қалпына келтіретіндей, ұдайы өсіп-өну үдерісінің шынайы көрінісі болып табылады. Шын мәнісінде тұрмыс сапасының бұл элементі бүкіл халықтың ұдайы өсіп-өнуінің маңызды талаптарына қатысты, өмір сүруді қамтамасыз етуін қалыптастырады.

Үшіншісі абсолютті орындауды талап ететін, міндетті шартты білдіреді, өйткені экономикалық тепе-теңдіктің болмауы адамзат өмірінің негізін құрайтындардың бәріне қауіп төндіреді. Қоршаған ортаға деген қазіргі заманғы көзқарас тепе-теңдікті сақтап қалу бойынша табанды ұсыныстардың айқын көрінісін бастағанымен қоса, таби-

ғатқа зиян келтірмеу және оны шектеу бойынша халықаралық актілерге қол қойылып, тиісті санкциялары зерттеліп, дайындалып, орындауға қабылданғаны тегін емес.

Төртіншісі, тұрмыс сапасы элемент ретінде, адамның материалдық игіліктеріне, әлеуметтік қажеттіліктерін жүзеге асыру мүмкіндіктеріне және қоршаған ортадағы қалыптасқан жалпы ішкі көзқарасы түрінде қарастырылады. Көбінде бұл жағдай әрбір жеке адам және жалпы алғандағы қоғам сезіне алатын, ішкі жан дүниесінің үйлесімділігі мен үйлеспеуіне қатысты болуы мүмкін. Бұл қалыптасқан қоғамдық ахуалмен көрінеді, ол өз кезегінде адамды рухани және шығармашылық өмірінің ең жоғары жетістіктеріне жетуге деген ұмтылысын арттыра алады. Шын мәнісінде, тұрмыс сапасының бұл элементі мемлекеттік ұлттық жүйелермен, аумақтық құрылымдар мен шектеулер аясындағы үйлесімділік деңгейінің жетістігінің индикаторы түрінде сипаттала алады. Тұрмыс сапасы бәрін қамтитын, көлемді құбылыс ретінде елді, аймақты, қаланы, елді-мекенді, ауылды мекендейтін әр адамның, әрбір жеке тұлғаның әл-ауқатының көрінісі болып табылады, яғни тұрмыс сапасын макро және мезо деңгейлерде қарастыруды қажет етеді.

ТМД-ның басқа елдері сияқты, токсаныншы жылдардың басында, Қазақстанда басталған әлеуметтік-экономикалық реформалар, қоғамның тіршілік әрекетінің барлық саласына және республика халқының барлық тобына әсерін тигізді. Реформалардың, жалпы өңірлік өнім көлемінің күрт төмендеуімен, ұлттық табыстың құлдырауымен, адамдардың тұрмыс сапасының және адам әлеуеті дамуының біршама нашарлап кетуіне әкеп соққанын айта кету орынды. Мұндай өзгерістер табыстың төмендігімен, еңбекті бағалауда әділдіктің жоқтығымен, әлеуметтік қорғаныстың әлсіздігімен, өмір ұзақтығының қысқаруымен, білім алу, денсаулық сақтау кепілдіктерінің жоқтығымен, мәдени деңгейдің төмендеуімен көрініп жатты.

Экономикасы жақсы дамыған елдерде әлеуметтік бағытталған жүйе арқылы өнім және көрсетілетін қызметке қойылатын талаптардың бәрін орындауға, өндіріс пен қызмет көрсетудің шығындарын азайтуға, еңбек өнімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін, сонымен қатар өндірістік-экономикалық іс-әрекетті ұйымдастыруға, ресурстардың барлық түрін тиімді жұмсауға, өндірушілер мен көрсетілетін қызмет пен өнімді тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыруға ықпал етеді.

Ең алдымен тіршілік қажеттіліктерін қоса алғандағы, қалыпты санада тамақ ішуге, тұрғын

үйдің болуына, киімге, білім алуға және өмір сүруді қамтамасыз етудің басқа элементтеріне келіп тірелетін, адамның қажеттілігін қанағаттандыру мәселелері алға тартылып отыр. Тұрмыс сапасы негізінде көбіне жеке адамның тіршілік әрекетінің нақты уақытта, нақты жағдайларда нәтижелі өтуін білдіретін және тіршілік өлшемдерінің іс-әрекет түрлеріне және адамның қажеттіліктерін қамтамасыз ететін сипаттамалар кешені түрінде қабылданады. [2]. Сондықтан тұрмыс сапасы арқылы өндірістік-экономикалық әлеуетті пайдалану деңгейін жақсарту, еңбекке ұмтылушылығын арттыру, жаһандану жағдайындағы басқарудың нәтижелілігін біршама белсендірудің шынайы мүмкіндіктері пайда болып, сол арқылы қоғамдық-экономикалық құрылымның және ұлттық экономиканың әлеуметтік-экономикалық жүйесін жетілдіруді қамтамасыз етуге болады.

Өмірдің жоғары сапасымен қамтамасыз етудің, адамның дамуы мен қалыпты өмір сүру үшін әлеуметтік жағдайлар жасаудың әлемдік тәжірибесі осы мәселені шешудегі жалпы қадамдардың бар екендігін білдіреді және бұл айырмашылықтар нақты бір елдің әлеуметтік-саяси және экономикалық даму деңгейіне байланысты болмақ.

Тұрмыс сапасы экономикалық өсімге және жалпы экономикаға әсер ететіндей, адами капиталдың қалыптасуының маңызды факторы болып табылады. Қазіргі жағдайға қатысты, өмірдің субъективті сапасын күйзеліс, торығу, аландаушылық, болашаққа деген сенімсіздік, әлеуметтік қолдау, т.б. нәтижелі құрамдастар арқылы сипаттауға болады. Субъективті берілген баға тұрмыс сапасының жекелеген параметрлерімен, солардың ішінде материалдық жағдай, әлеуметтік дәрежесі, денсаулық, білімі, тұрмысы, отбасылық өмірі, әлеуметтік-психологиялық жағдай т.б. өлшемдерімен үйлесуі тиіс.

Жалпы адам мен оның әлеуметтік жағдайын анықтаушы әлеуметтік құрылым деңгейі түрлі түсініктер арқылы жүзеге асуы мүмкін. Солардың ішінде тұрмыс сапасынан басқа әл-ауқат, өмір деңгейі, өмір салты, өмір сүру жағдайы сияқты түсініктер жиі қолданылады. Осы түсініктердің бәрі көбінде бір-біріне ұқсас болып келеді, алайда олардың кең және тар мағынадағы ұғымдары мен айырмашылықтары бар. Кең мағынадағы тұрмыс сапасы адамның тіршілік әрекетінің және өмірмен қамтылуының негізін қалаушы көптеген элементтерді ескереді. Оған денсаулық, тағам өнімдерін және тұрмыстық қажеттіліктерді қанағаттандыруға байланысты материалды игіліктер мен қызметті тұтыну, сондай-ақ психологиялық әсер беретін, отбасылық

қарым-қатынасқа байланысты, сыйластық және өзін-өзі сыйлау сезімдерімен, қоғамдық танымалдылық элементтері де кіреді. Тар мағынадағы тұрмыс сапасы адамның қол астындағы тұтынушылық игіліктері мен қызметті пайдалану аясымен шектеледі.

Әлеуметтік жағдайдың тағы бір кең таралған және кеңінен қолданылатын сипаттамасы – халық өмірінің деңгейі. Бұл адамдардың өмірлік игіліктермен қамтамасыз етілу, тіршілік ету құралдары дәрежесі сияқты өлшем жалпы ішкі өнім шамасымен және халықтың жан басына шаққандағы жалпы ұлттық өніммен, қарастырып отырған елдегі және басқа елдердегі өмір сүрудің ең төменгі шегімен салыстырғандағы адамның, отбасының орташа табысымен, отбасының тұтыну бюджетімен өлшенеді [3].

Тұрмыс деңгейі көп жағдайда тұрмыс сапасына әсер етеді, алайда оның ұғымы әлдеқайда ауқымды, оған адамның әлемдегі орны мен жағдайы кіреді, бұл көп ретте материалдық әл-ауқат аясынан шығып, қоғамда қалыптасқан моральды, рухани, мәдени, идеологиялық ықпал етуге қатысты болып келеді. Халықтың жалпы алғандағы тұрмыс деңгейі оның алатын табысымен, тұтынатын игілігі мен қызметімен және қоғамдық қабылданған қажеттіліктерінің қанағаттану дәрежесімен анықталатын әлеуметтік-экономикалық категориямен бағаланады.

Табыстардың саралануы жалақы саралануымен тікелей байланысты және көбіне соған тәуелді. Табыстардың саралануы халықтың тауарлар мен қызметтерді тұтынуда әртүрлілігін, яғни оның тұрмыс деңгейін нақтылайды. Нарықтық қатынастардың құрылымы қоғамда әлеуметтік жіктелуді объективті түрде терендетеді. Объективті факторлар қоғамдық пайдалы жұмыстарда көрініс табады. Оның негізіне аумақтық, салалық және еңбекақы деңгейінің кәсіпаралық саралануы, білімділік деңгейі, жекеменшік иелігі жатады. Субъективті факторлар адамның әлеуметтік-психологиялық және жеке тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты. Айрықша факторлар нарықтық ортаның, нарық конъюнктурасының әсер етуімен қамтылған [4]. Республика халқының негізгі табыс көрсеткіштері кестеде көрсетілген.

Халықтың тұрмыс сапасы мен деңгейінің саралануы еліміз үшін және оның аймақтары үшін өте маңызды. Нарықтық жағдайларға әлеуметтік-экономиканың бейімделу саласында соңғы жылдардағы айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, бүкіл ел бойынша халықтың әлеуметтік жағдайы, әсіресе, өңірлерде, ауылдық жерлерде экономи-

Кесте. Республика халқының негізгі табыс көрсеткіштері 2000–2009 жж. (теңгемен)

Көрсеткіштер	2000ж.	2005ж.	2006ж.	2007ж.	2008ж.	2009ж.
Атаулы ақшалай табыстар	6499	15787	19152	25226	30781	34736
Нақты табыстар өткен жылға %	103,2	114,5	111,7	118,9	104,3	105,2
Орташа айлық жалақы	14374	34060	40790	52479	60805	67333
Жалақының ең аз мөлшері	2680	8100	9200	9752	11270	13594
Күнкөріс деңгейі	4007	6014	8410	9653	12364	13594
Дереккөзі – мәліметтер бойынша есептелген [5].						

калық әл-ауқат деңгейінен төмен болып қалуда. Елдің жалпы экономикалық деңгейіне сәйкес келетіндей және экономикалық өсімнің факторы ретінде азаматтардың өмір сүруін қамтамасыз ету жағдайлары әлі де толықтай қалыптаспаған. Аталған жәйт көп жағдайда барша халықтың және ауыл тұрғындарының өмір сүруін қамтамасыз ету саласына қатысты, ауылдық жерде тұратын азаматтардың өмір сапасы тұтыну деңгейінің төмендігімен көрінеді. Әлеуметтік саланың дамуына деген сұраныс, өз кезегінде шаруашылық әрекеттің нәтижелілігі мен халықтың табысынан көрінетін экономикалық белсенділік салдарын көрсетеді. Экономикалық белсенділікті арттыру шараларына қарай халық табысының артуы да байқалады, бұл тұрмыс сапасының көп қырларының бірін ғана білдіреді. Тұрмыс сапасын арттырудың ұмтылысы елдің және аймақтардың экономикалық дамуының мақсатты ұстанымын анықтап, оның нәтижесінің басты көрсеткіші болып табылады және аймақтардағы тұрмыс сапасын арттырудың алғышарты ретінде еңбекті ынталандырудың негізін қалыптастырады.

Өңірлік жүйелерде тұрмыс сапасы мен деңгейі дамудың мақсатқа жетуі, оның міндеттерін жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етіледі. Өңірлік даму деңгейінде ең алдымен төмендегілерді бөліп көрсетуге болады:

- тиімді және бәсекеге қабілетті өңірлік экономиканы қалыптастыру;

- халықты аса маңызды тұрмыстық қажеттіліктермен қамтамасыз ету, аумақ төңірегінде оның ұдайы өсіп-өнуіне жағдай жасау;

- халық мекендейтін аумақтарда табиғи-экологиялық тепе-теңдікті сақтай отырып, тұрмыс сапасын арттыру;

- аумақ көлемінде аймақтар дамуына әсер ететін жүйелердің әлеуметтік-экономикалық өсу мүмкіндіктерін жетілдіру және тұрмыс сапасы-

на әсер ететін инвестициялық, ресурстық қаражаттармен қамтамасыз ету.

Осы бағыттар өңірлік жүйелердің тұрмыс сапасын арттыруға мүмкіндік беретін негіз қалыптастырады, сондай-ақ қоғамдағы қарым-қатынасты жетілдіруге, қоғамның әрбір мүшесінің жеке-дара қабілеттерінің артуына, экономикаға, әлеуметтікке және экологиялық ішкі жүйелердің жиынтық құрылымдарына негізделген өңірлік жүйелерді жетілдірілу үдерістеріне әсер етеді. Сайып келгенде, әлеуметтіктің хал-ахуалын жақсартудың барлық шаралары, сол елде тұратын азаматтардың мәдени өмірін арттыруға, моральдық-психологиялық және этикалық нормаларын қадағалауға, халықаралық стандарттарға сай келетін өндірістік іс-әрекетке бағытталған тұрмыс сапасын арттыру арқылы жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТ

1. Салимова Т.А., Огарева Н.П. Формирование стратегии и тактики управления качеством жизни в регионе // Региональная экономика: теория и практика. 2006. №2. – С.37-45.
2. Жалелева Р.З. Потребительские рынки Казахстана и обеспечение их сбалансированности. – Алматы: Ақыл кітабы, 2002. – 128 с.
3. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие. Под общей ред. В.П. Колесова. М., 2000. – 464 с.
4. Ясин Е. Государство и экономика на этапе модернизации / Вопросы экономики, 2006. №1. С.4-30.
5. Казахстан в 2009 году. Статистический сборник. – Астана, 2010. 503с.
6. Беляева Л.А. Уровень и качество жизни. Проблемы измерения и интерпретации. Социологические исследования. 2009. №1. С.33-42.

Резюме

Рассматривается повышение качества жизни и социально-экономическая инфраструктура общества.

Summary

The article is dedicated to the problem of human live quality parameters and social infrastructure of society.